

ПОЕТИКА ФРОНТИРУ: ХУДОЖНІ ЛАНДШАФТИ ДИКОГО ПОЛЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

POETICS OF THE FRONTIER: ARTISTIC LANDSCAPES OF THE WILD FIELD IN CONTEMPORARY UKRAINIAN PROSE

Бровко О.О.,

orcid.org/0000-0001-7519-4725

доктор філологічних наук, професор,

*завідувач кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*

Віннікова Н.М.,

orcid.org/0000-0002-5162-4150

доктор філологічних наук, професор,

*професор української літератури, компаративістики і грінченкознавства
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*

Статтю присвячено виявленню художніх стратегій творення степового простору Дикого Поля, що дає змогу визначити специфіку взаємодії топосу степу з культурними, ментальними складниками поетики фронтиру. Теоретико-методологічною основою дослідження стали студії з геопоетики, теорія фронтиру, здобутки структурно-семіотичного підходу та архетипної критики, комплексне залучення яких разом зі студіями пам'яті і травми дає змогу поглибити розуміння міждисциплінарних контекстів сучасної української літератури, адже в художній літературній традиції топос степу як один зі складників поетики фронтиру відображає тісний зв'язок між природним середовищем, ментальністю та культурою українців. Цей топос у його різноманітних художніх модифікаціях є важливим елементом етнокультурологічного осмислення концепту Дикого Поля, асоційованого з простором свободи й ризику. Тут не діяли старі суспільні норми, тому цей регіон приваблював утікачів, шукачів волі, тих, хто прагнув жити поза контролем державної влади. Ця «вільна територія» формувала особливу ментальність свободи, засновану на самоврядуванні, військовій дисципліні та почутті особистої гідності. Саме тому образ Дикого Поля закріпився в українській свідомості як архетип простору волі, який, однак, постійно загрожений хаосом і насильством. У сучасній прозі цей образ переосмислюється як фронтір – територія зіткнення культур, історичних і політичних сил. Донбас і прилеглі степові території функціонують як «українсько-російське прикордоння», зона постійного конфлікту і пошуку свободи, що набуває воєнного й травматичного змісту. Об'єктом дослідження стала епіка Сергія Жадана, Галини Вдовиченко, Світлани Талан, Василя Шкляра. До наукового дискурсу роботи залучені тексти Леоніда Капелюшного, Дениса Казанського, Марини Воротинцевої, а також Гіоракі Куромія. Топос степу в сучасній українській прозі поєднує географічний, культурний, екзистенційний і символічний виміри. Він виступає місцем небезпеки й захисту, уособленням порожнечі і простором пам'яті та історії, локусом свободи і рівності, а також середовищем формування ментальності та характеру персонажів, одночасно виявляючи антитезу життя та смерті, гармонії та хаосу.

Ключові слова: фронтір, Дике Поле, степ, геопоетика, поетика, сучасна українська проза.

The article is dedicated to identifying artistic strategies for creating the steppe space of the Wild Field, which makes it possible to use the specifics of the interaction of the steppe topos with the cultural and mental components of the poetics of the front. The theoretical and methodological basis of the research was the studies of geopoetics, the theory of the front, the achievements of the structural-semiotic approach and archetypal criticism, the comprehensive involvement of which, together with the studies of memory and trauma, allows us to deepen our understanding of the interdisciplinary contexts of modern Ukrainian literature, although in the artistic literary tradition the topos of steppe poetry as one of the components of poetics. The frontier shows a close connection between the natural environment, mentality and culture of Ukrainians. This topos in its various artistic modifications is the main element of the ethnocultural understanding of the conceptual Wild Field, associated with the space of freedom and risk. The old social norms did not work here, so this region attracted escapees, freedom seekers, and those who wanted to live outside the control of state power. This «free territory» formed a special mentality of freedom, based on self-government, military discipline, and a sense of personal dignity. That is why the image of the Wild Field was fixed in mind as an archetype of the space of Ukrainian freedom, which, however, is constantly threatened by chaos and violence. This image is reinterpreted as a front – a territory of clash of cultures, historical and political forces in modern prose. Donbas and the adjacent steppe territories function as a “Ukrainian-Russian borderland”, a zone of constant conflict and search for freedom, which acquires a military and traumatic content. The object of the study was the epic of Serhiy Zhadan, Oleksiy Chupri, Halyna Vdovichenko, Svitlana Talan, Vasyl Shklyar. The scientific discourse of the work includes texts by Leonid Kapelyushny, Denis Kazansky, Marina Vorotyntseva, as well as Gioraki Kuromiy. and symbolic dimensions. It acts as a place of danger and protection, the personification of emptiness and the space of memory and history, the locus of freedom and equality, as well as the environment for the formation of the mentality and character of the characters at the same time simultaneously revealing the antithesis of life and death, harmony and chaos.

Key words: frontier, Wild Field, steppe, geopoetics, poetics, modern Ukrainian prose.

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми визначається необхідністю комплексного аналізу художньої специфіки творення степового простору Дикого Поля як складника поетики фронтиру в сучасній українській прозі. Перетин проблемних полів літературознавства та інших гуманітарних і природничо-наукових дисциплін, що вивчають соціокультурні й антропологічні аспекти буття, актуалізував залучення теорії фронтиру для аналізу літературно-мистецьких фактів. Це розвідка є частиною дослідження в межах реалізації наукової теми кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства Київського столичного університету імені Бориса Грінченка «Література як інтелектуальний код суспільних трансформацій (кінець XIX – початок XXI ст.)»

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У гуманітаристиці геопоетика трактує ландшафт і територію як інтелектуально-естетичний простір, що поєднує художні образи і міфи. В останнє десятиліття методологія геопоетики стала основою низки праць українських літературознавців, серед яких дослідження Я. Поліщука «Гібридна топографія: місця й не-місця в сучасній українській літературі» [1], «Фронтирна ідентичність: Одеса XX століття» [2]. Серед системних досліджень, що комплексно охоплюють цю тему, варто виділити монографії І.Ткаченко «Поезія і поетика степу в українській літературі» [3] і Л.Горболіс «Екокрітика: методологічна інтеграція, взаємодія, інтерпретація» [4], цикл статей О.Харлан [5; 6; 7].

Традиційно дослідники послуговувалися поняттям «фронтір» для аналізу явищ американської історії та культури, адже саме американський історик Ф. Дж. Тернер запропонував теоретичну модель історичного й правового осмислення феномена фронтиру [8]. Українські історики звертають увагу на національні контексти цієї концепції [9]. І. Чорновіл дослідив поняття «фронтір» у різних культурних та історичних вимірах, зосереджуючись на його порівняльному аналізі [10]. Колектив авторів праці «Український Мультифронтір. Нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)» виявив різні аспекти Мультифронтиру як перехрестя погранич [11]. У межах літературознавчих студій І. Кропивко, досліджуючи соціокультурні чинники художніх тенденцій постмодернізму, пропонує таке визначення: «Фронтір – межа як динамічний простір між тим, що вже завершено й існує у вигляді уламків минулого, і тим, що ще не виявлене, перебуває в потенційному, зародко-

вому стані. Фронтір означає і внутрішній стан постмодерної людини, і стан зовнішнього щодо неї світу, який вона інтеріоризує у своєму сприйнятті» [12, с. 58].

Постановка завдання. Мета статті – виявити художні стратегії творення степового простору як складника концепту «Дике Поле» у структурі поетики фронтиру на матеріалі творчості Сергія Жадана, Світлани Талан, Галини Вдовиченко, Василя Шкляра.

Виклад основного матеріалу. В «Енциклопедії історії України» поняття фронтір трактується так: «Фронтір (від англ. frontier – «кордон», «прикордонна смуга»; Великий кордон) – широка смуга незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із суспільств, розташованих по обидва її боки. Питомими ознаками фронтиру є, по-перше, наявність обширу вільних, слабо контрольованих будь-ким земель, не поглинутих жодним суспільним утворенням; по-друге, можливість проникнення сюди рухливого населення з обох боків; по-третє, комплекс різносуб'єктних і різнохарактерних стосунків, зав'язаних на проблемі фронтиру» [13]. Концепту Дикого Поля належить особливе місце в історичній, культурній і символічній топографії України. Цей степовий простір, розташований між Дніпром, Доном і Чорним морем, протягом кількох століть був ареною зіткнення осілих і кочових світів. Ця територія була ареною постійного контакту та конфлікту цивілізацій – українсько-литовсько-польського осілого світу з одного боку й татарсько-османського кочового – з іншого. *«Сім мільйонів людності, яка вросла в Донеччину і заробляє там на хліб насущний, там кохається і там умирає»,* – окреслює життєвий цикли мешканців цієї території Л.Капелюшний у романі «Дике Поле» [14, с. 42]. Сірою буттєвою зоною, екзистенційною порожнечою постає цей край у сучасній літературі нон-фікшн – в есеях і картинах Д. Казанського [15; 16], М. Воротинцевої [16], М. Віхова [17], С. Асєєва [18]. Японсько-американський історик Г.Куромія відзначає: «Виникнення сучасної промисловості і її швидкий розвиток у Донбасі у другій половині XIX ст. поновили символічне прикордоння, створюючи величезні можливо сті, а отже, приваблюючи чимало людності з різних кінців імперії. Донбас врешті став утіленням багатьох рис історичного дикого степу (свободи і насильства) у їхніх сучасних образах» [19, с. 80]. У класичному розумінні, запропонованому Ф.Д.Тернером, *фронтір* – це не просто кордон, а динамічний простір зустрічі цивілізацій, який формує нові

соціальні структури та типи людей. Українське Дике Поле – один із таких фронтів. Його специфіка полягала в тому, що воно не мало сталих політичних чи культурних меж: тут зіштовхувалися литовсько-польський, московський, османський і татарський світи. Дике Поле було простором свободи й ризику. Тут не діяли старі суспільні норми, тому цей регіон приваблював утікачів, шукачів волі, тих, хто прагнув жити поза контролем державної влади. Ця «вільна територія» формувала особливу ментальність свободи. Саме тому образ Дикого Поля закріпився в українській свідомості як архетип простору волі, який, однак, постійно zagrożений хаосом і насильством. «Говорити про свободу в самодержавній Російській імперії чи в сталінському Радянському Союзі видається суперечністю. <...> В той час, коли політична жорстокість була невіддільною частиною історії Донбасу, парадоксальним чином Донбас, степова земля, на якій колись панували козаки, символізувала свободу в народній уяві і у сприйнятті Москви (і Києва). Я вживаю уявлення про “свободу” в його “негативному” значенні, тобто “свобода від”, а не “свобода для”», – пише Г.Куромія [19, с. 18].

У культурно-міфологічному вимірі Дике Поле постає як місце ініціації – межа, яку потрібно перетнути, щоб відбутися як особистість або нація. Воно водночас приваблює і лякає: це простір безмежності, стихії, невизначеності. У новітній літературі цей образ часто відроджується як символ сучасних прикордонних територій, зокрема Донбасу, який у XX–XXI століттях осмислюється як «нове Дике Поле» – зона між Сходом і Заходом, між імперією та незалежністю. Саме в такій перспективі фронт стає не лише історичною реальністю, а й метафорою української ідентичності, що постійно вибудовується на межі світів. В.Даниленко, продовжуючи думку О.Кульчицького, зазначає, що ландшафт степу формує психотип людини: «для людей зі степової України характерні перепади душевного стану між депресією і збудженням, які виливаються в агресію. Степ формує людей із важким характером і повільним перебігом психічних реакцій. Вони терплячі, їх важко вивести із себе, та коли вже вони впадають у лють, їх важко зупинити. Подібний тип людей був поширений у війську Нестора Махна» [20, с. 159].

У романах С. Жадана степ постає як складний екзистенційний і ментальний простір, який відображає порубіжжя способу життя, суспільного ладу та ідеологій і водночас створює контекст для осмислення національної ідентичності.

Він виступає не лише ландшафтным тлом, а й активним учасником оповіді, впливаючи на внутрішній стан персонажів. В. Агеєва описує його як «депресивний, zagrożений, необжитий і невпорядкований простір <...> де шляхи заводять на безвість, де залізничні колії несподівано починаються й тут же обриваються посеред голого степу» [21]. Персонажі С.Жадана змушені постійно пересуватися. Це підкреслює їхню екзистенційну нестабільність та втрату орієнтирів у світі, який переживає соціальні і політичні потрясіння. Пересування стає не лише фізичною дією, а й метафорою пошуку сенсу, ідентичності та безпеки. Депресивні степові ландшафти, описані як «кольору чорної жіночої білизни» [22], стають тлом цього постійного руху: «...тут, за останніми парканами, варто від'їхати триста метрів від залізничного насипу, закінчуються всі твої уявлення про війну, і про Європу, і про ландшафт як такий, тому що далі починається безкрая порожнеча» [23, с. 378]. Образ степу в романі «Інтернат» постає як уособлення порожнечі-пастки, що поглинає все навколо і створює загрозу для персонажів. Він передає відчуття ізоляції, небезпеки та екзистенційної тривоги, виступаючи метафорою непередбачуваності й суворості світу: «Внизу туман такий само загущений, лише під ногами у рваних проїмах відкривається долина, видно пожовклу траву, видно мокрі кущі, за які чіпляється туман, намотується на них, як павутина, а далі знову – суцільне молочне тло, срібно-тьмяне, безкінечне. І десь там, весь час гримить і зблискує жовтими вогнями, тріщать виснажливі автоматні черги, рвуться міни, рвуться часто, вчора так не рвались, але нічого не видно, тому й відчуття таке, наче рветься не тут, не в цьому житті, не поруч із ними. З долини тягне димом, дим заплітається в туман, як темне пасмо в сивому волоссі померлого, й одразу ж повертається відчуття страху й небезпеки» [24, с. 132-133].

У романістичі С. Талан степ постає як простір опозиції «життя – смерть», де гармонійна краса пейзажу контрастує з трагізмом війни. Зокрема, в романі «Оголений нерв» авторка змальовує море маків, червоні квіти в якому символізують кров полеглих, пам'ять про жертви та водночас незнищенність життя, що проростає навіть крізь біль і руїну: «Степи густо всіяні червоними маками. Маленькі червоні степові квітки завжди завітчували простори, але цьогоріч їх багато як ніколи. Зблизька можна розгледіти окремі тендітні квіточки, а вдалечині вони утворювали ціле хвилясте червоне море, яким гуляв розби-

шака-вітер» [25, с. 58]. У романі «Повернутися дощем» локус Іловайська, метафорика й експресивна лексика формують образ смерті, тоді як життя окреслене нейтральним мовленням. Контраст цих площин породжує мотив постійної загрози, який визначає емоційний ритм тексту та підкреслює крихкість існування людини на війні. Письменниця вдається до прийому контрасту – краса степового ландшафту зіставляється з мотивом небезпеки: «...Щоб відволіктись від гнітючих думок, вона (Настя) почала спостерігати за тим, що бачила навколо. Безлюдно і порожньо, хоча ця місцевість не була захоплена ворогом. Праворуч – поле соняхів, мирних маленьких сонечок із золотавими голівками. Їм байдуже, що гинуть люди, аби лише світило сонце, було тепло і йшли дощі. Соняшники цього року вдалися на славу: усі один в один, ніби ціла країна золотавих близнюків. Ліворуч – пшеничне поле, колосся налите, важке, вже час збирати врожай, бо аж гнеться до землі від хати» [26, с. 397].

Натомість у Г.Вдовиченко степ – це простір, у якому починається дезорієнтація: «Роман позадував, не підводячись, а тоді, роззирнувшись, випростався й рушив до великих дірчастих скель, подалі від цієї улоговини, від небезпечних заростів трави, куди він впав, надивавшись нарешті воду, напившись досхочу за усі тривалі години безперервного руху. Він заблукав, це було зрозуміло ще вчора під вечір у ковильчастому степу, де у нього виникло відчуття, що він вже тут був, ось на цьому самому місці, не далі як добу тому. Його водило по колу, сонце й місяць бавилися з ним у схованки. Роман втратив орієнтири. Жодному з них не можна було вірити» [27, с. 108]. Образ степу в романі «Маріупольський процес» постає не лише як художній ландшафт, а й як посередник між різними часопросторами – минулим і сучасним: «Коли усе закінчилося, випхали носа назовні, роззираючись. Тихо. Лише потріскування возню віддалік – червоно-жовті спалахи на полі соняхів і чорний дим. Нічна фантасмагорія, химерний пейзаж під ясным місяцем. Ті поля соняхів від цього літа вже ніколи не сприйматимуться як ідилічна картинка, бо записалося у мозку, як на жорсткому диску комп'ютера: де соняхи – там обстріли, міни, небезпека та смерть» [27, с. 120-121]. Через локуси та мікрообрази авторка формує цілісний образ ландшафту («пагорб», «низька трава», «синього одвірка літньої кухні», «польова волошка», «полин»), одночасно передаючи небезпеку та дезорієнтацію («гадюка», «вогонь по траві», «засипана осколками снарядів»), що підкреслює подвійний характер степу як простору життя й загрози.

У «Чорному сонці» В. Шкляра епітети «соковито-зелені поля», «молоденька пашниця», «пшеничне поле» передають теплу пору року, завдяки чому степовий ландшафт постає приємним і різнобарвним. Антитезою до цього ідилічного образу виступають топоніми населених пунктів уздовж лінії зіткнення та фраза «ніщо не нагадувало війну», що вводять мотив прихованої небезпеки, контрастуючи з первісною гармонією пейзажу: «Ми з Єгером помчали на “козі” до Маріуполя, де я мав ще силу-силенну справ. Трохи розбита дорога стелилася між такими соковито-зеленими полями, якими вони бувають тільки у травні. Молоденька пашниця піднялася вже в коліно, ніщо не нагадувало війну, хоча до Широкиного звідси було кілометрів сорок, не більше, і так само було до того місця, до того дива, яке не давало мені спокою. Аж раптом на цій дорозі, що стелилася між пшеничним полем, ми побачили ще одну дивовижу. Єгер насилу встиг загальмувати, “коза” завищала, як недорізана, і зупинилася метрів за десять від того місця, де зійшлися у дикому герці два півні-фазани» [28, с. 53]. Показово, що в цьому описі з'являється образ козака – одного з ключових архетипів українського степового простору. Зображення степу в цьому фрагменті не має чітких локальних ознак, оскільки змальовані елементи ландшафту – «грунтова дорога», «ріденька лісосмуга», «акацієва посадка», «поле, скільки око сягає» – є типовими для всієї степової смуги України. Така універсальність надає пейзажу символічного характеру, роблячи його узагальненим образом степу, що може репрезентувати як красу природи, так і потенційну небезпеку: «Гніздо наше стояло на ґрунтовій дорозі під ріденькою лісосмугою. По один бік – акацієва посадка, по другий – поле, скільки око сягає. Довкола все спокійно, ніч тиха, зоряна, але безмісячна. Віднедавна я часто приглядався до місяця, мені здавалося, що від цього козака багато чого залежить» [28, с. 66].

Як бачимо, образ степу в українській прозі – багатошаровий архетипний образ, що об'єднує історіософські, антропоцентричні й екзистенційні виміри. Сучасна українська проза створює образи степу як порожнечі і місця небезпеки («Ворошиловград», «Інтернат» С. Жадана), поєднує мотиви перешкоди, протистояння, опозиції «життя–смерть», а також змальовує дезорієнтовані і контрастні простори («Чорне сонце» В. Шкляра, «Маріупольський процес» Г. Вдовиченко, «Оголений нерв», «Повернутися дощем» С.Талан). Образ степу має подвійну семантику: з одного боку – невизначений локус

небезпеки, з іншого – місце філософських роздумів і розгортання смислів.

Висновки. Отже, у творчості С. Жадана, С.Талан, Г.Вдовиченко, В.Шкляра образ степу набуває воєнного й травматичного змісту: це поле бойових дій, де земля зберігає пам'ять про жертви, але водночас символізує стійкість і життя. Топос степу постає як екзистенційний простір, що водночас є ментальним, національно-ідентичним і трансцендентним, поєднуючи географічний, культурний, екзистенційний та символічний виміри. У сучасній прозі цей образ переосмислюється як фронтір – територія зіткнення культур, історичних і політичних сил.

Донбас і прилеглі степові території функціонують як «українсько-російське прикордоння», зона постійного конфлікту і пошуку свободи. Він слугує метафорою українського світу – простору між волею і небезпекою, минулим і сучасністю. Дике Поле як територія фронтиру є не тільки історичним фактом, а й моделлю українського буття. Через цей образ осмислюється глибинна структура українського досвіду – досвіду життя «на межі», де з хаосу народжується свобода, а зі зіткнення – ідентичність. Предметом подальших наукових пошуків стане аналіз концепту «Дике Поле» у творчості Леоніда Капелюшного і Олексія Чупи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці: Книги – XXI, 2018. 272 с.
2. Поліщук Я. Фронтірна ідентичність: Одеса ХХ століття. Київ: Дух і Літера, 2019. 212 с.
3. Ткаченко І. Поезія і поетика степу в українській літературі. Кіровоград: Степова Еллада, 2011. 360 с.
4. Горболіс Л. Екокрітика: методологічна інтеграція, взаємодія, інтерпретація. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2024. 209 с.
5. Харлан О. Геопоетика в контексті сучасних літературознавчих досліджень *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 45. С. 223-227.
6. Харлан О. Ландшафт у сучасній воєнній прозі: топографічна та художня специфіка. *Наук. записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 84–88.
7. Харлан О. Українська та польська література міжвоєнного двадцятиліття: катастрофічні ландшафти *Наук. записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки*. 2014. Вип. 1. С. 192-200.
8. Turner F.J. The Significance of the Frontir in American History 1893. URL: <https://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf> (дата звернення: 19.09.2025).
9. Винарчук Т. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії *Наук. праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 211-217.
10. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2016. 376 с.
11. Український Мультифронтір. Нова схема історії України (неоліт – початок ХХ століття) / Укладач С. Громенко. Фабула, 2024. 480 с. (Перехрестя погранич).
12. Кропивко І. Українська і польська постмодерна проза (карнавал, фрагментація, фронтір). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 524 с.
13. Брехуненко В. Фронтір. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=frontyr (дата звернення: 19.09.2025).
14. Капелюшний Л. Дике поле. Київ: Вид-во «Український пріоритет», 2017. 472 с.
15. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. 2002. Київ: Основи. 510 с.
16. Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. Київ: Темпора, 2015. 342 с.
17. Казанський Д., Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас. Київ: Чорна гора, 2020. 326 с.
18. Віхров М. Дикий схід: нарис історії та сьогодення Донбасу. Київ: Темпора, 2018. 355 с.
19. Асеев С. В ізоляції. Есеї про Донбас. Київ: Чорна гора, 2021. 216 с.
20. Даниленко В. Лісоруб у пустелі: Письменник і літературний процес. Київ: Академвидав, 2008. 352 с.
21. Агеева В. Покоління Жадана: примарне минуле, ворожий простір сучасності. Аналізуємо сучасну літературу. URL: https://texty.org.ua/articles/45000/Pokolinnia_Zhadana_prymarne_mynule_vorozhyj_prostir_suchasnosti-45000/ (дата звернення: 12.09.2025).

22. Агеева В. Куди нам повертатися після хрестових походів? // Після постмодернізму? 2012. С. 34-55.
URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10933> (дата звернення: 20.09.2025).
23. Жадан С. Ворошиловград. Харків : Фоліо, 2011. 442 с.
24. Жадан С. Інтернат: роман. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2017. 336 с.
25. Вдовиченко Маріупольський процес. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 288 с.
26. Талан С. Оголений нерв. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 544 с.
27. Талан С. Повернутися дощем. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 448 с.
28. Шкляр В. Чорне Сонце: збірка. Харків : Книжковий Клуб Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 304 с

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025